

● محسن احتشامی

بحث و بررسی و تجزیه و تحلیل موضوعی و تصویری مهرهای دوره‌های مختلف، به طور حتم بحثی است که در یک مقاله نمی‌گنجد، آن هم با وسعت تاریخی - جغرافیایی که این گونه آثار درخود دارند. وسیع بودن موضوع مهرها از جنبه‌های تاریخی، عملکرد موضوعی، تاریخی صرف و تغییرات تصویری را در برمی‌گیرد؛ گستردگی جغرافیایی آن نیز از مهرهای بین‌النهرین، ایران، خاور دور، اروپا و سایر نقاط جهان سخن می‌گوید؛ به دلیل این گستردگی می‌بایست حوزه نگاه را محدودتر کنیم و به متأخرترین دوره در ایران، که کارهای فراوانی در این زمینه انجام شده است، نظری افکنیم. دوره قاجاریه و آثار به جامانده از این دوره دست را باز خواهد گذاشت تا از این حیث به یکی از غنی‌ترین مقاطع تاریخی نزدیک شویم.

دوره قاجاریه که با تحولات صنعتی-اجتماعی اروپا همزمان است، تحول تدریجی جامعه سنتی ایران را به سوی جامعه‌ای نوین‌تر و دارای سیستم‌های اجتماعی-اداری فراهم ساخت. نقاشی دوره قاجاریه با راه تازه خود در شیوه طراحی کارهایی مثل نقاشی پشت شیشه، نقاشی قهوه‌خانه‌ای، نقاشی روی کاشی، طراحی چاپ قلمکار، طراحی کتاب‌های عامیانه، کتاب، روزنامه و مجلات چاپ سنگی و... تأثیر گذارد. در اوضاع به نسبت آرام سیاسی و اجتماعی پایه‌های گرافیک سنتی ایران یا تعریف امروزی ریخته شد. از آنجا که فرامین و نوشته‌های این دوره در کمال زیبایی طرح و نقش و اجرا همراه بود؛ شیرینی سبک خوشنویسی بهترین خوشنویسان این دوره در طراحی مهرها تأثیر چشمگیری گذاشت. همچنان که فرهنگ و هنر دوره قاجاریه (به دلیل نزدیکی دوره‌ای که در آن زندگی می‌کنیم) تأثیر دائمی و فراوانی بر آداب، زندگی و فرهنگ مردم به جا گذاشته است، مهرهای این دوره نیز از لحاظ کارکرد یا نشانه‌های امروزی قرابت بیشتری دارند؛ و این نزدیکی به خاطر فراوانی کاربرد آنها در طبقات مختلف اجتماعی است. همان عاملی که آنها را به گرافیک پیوند می‌زند. این حوزه کاربردی، اما به خاطر وجود طبقات مشخص اجتماعی دسته‌بندی‌ای این‌گونه دارند. به همین دلیل در این جا تقسیم‌بندی اجتماعی را برای آنها برگزیده‌ایم و تنها از مهرهای سلاطین این دوره نمونه‌ای از مهرعباس میرزا نایب‌السلطنه و ولیمهد را با سجع؛ در دریای خسروی عباس + ۱۲۱۴ نام می‌بریم و به مهرهای دیگری اشاره می‌کنیم که در منابع دیگری نیامده‌اند.

مهرهایی از شاهزاده‌های قجر، حکام، درباریان، علما و روحانیون، نظامیان، خوانین، تجار و بازرگانان زنان، مشاغل مختلف، حتی سربازان اجیر شده؛ در همه این مهرها مرتبت اجتماعی صاحبان آنها دیده می‌شود. جنس مهرها، کیفیت خوشنویسی و طراحی آنها، قطع و شکل مهرها، شیوه خوشنویسی و خطاطی آنها، تزئینات، عناصر تصویری، پایه یا قالب آنها و... از عواملی هستند که این تفکیک را آسان می‌کنند، هر چند در این نوع تقسیم، جابه‌جایی‌های دیده می‌شود.

مهر مربعی پیشانی‌دار
از مهرهای
مخمس و ص

بررسی تعدادی از مهرهای دوره‌ی قاجار

پروفسور کاظم انسانی
رتال مع علوم

پادشاهان

بوده است که

دیگران چنین مهری

نمی ساخته اند؛ اما

شاهزاده ها و افراد نزدیک به

دربار یا صاحب منصبان دیوانی و

بعدها مشاغل بالای دولتی از

مهرهای مربع با قطع بزرگ و تزیینات

اسلیمی پرکار استفاده می کردند. این

مهرها غالباً به صورت نگاتیو (نقش منفی)

مورد استفاده قرار می گرفته و از جنس عقیق

یا سنگ های قیمتی دیگر و یا برنج بودند که در

پایه ای از نقره جاسازی و گاه برای نشان دادن سر

و ته مهرها در قسمت روی پایه با نشانه ای از جنس

فیروزه استفاده می کردند. خطوط نستعلیق و گاه نسخ

به کار رفته در این مهرها حکایت از قدرت فراوان در

خوشنویسی طراح و حکاک این گونه مهرها دارد. چون

اندازه این اثر هنری - فنی ظریف، بسیار کوچک است،

طبیعی است که حکاک، خوشنویس هم باشد و یا ترکیب

اصلی خط را از یک خوشنویس، دریافت کرده و با مهارت بر

جنس سختی چون عقیق یا برنج حک کند. دور قلم

خوشنویس، صعود و نزول ها، کشیده ها و سواد و بیاض (سیاهی

و سفیدی) در ترکیبی کاملاً درجه یک و حرفه ای نمودار است.

اختلاف در شدت و ضعف قلم حکاکی برای نوشته ها و تزیینات

به قدری فنی است که پاره ای از طراحان امروزی را که دست به

چنین کاری زده اند دچار خطا کرده است. در این گروه از مهرها گاه

به مهرهایی بر می خوریم که بسیار کوچکند (کوچک تر از یک

سانتی متر)، با وجود این از مهارت این کار کاسته نشده است. هم

چنین استفاده از طراحی خطوط طغرا با ترکیبات آزاد در تعدادی از

مهرهای این گروه دیده می شود. در این مهرها غالباً نام اصلی یا

لقاب آنها سطح بزرگی از مهر را فرا گرفته و در اندازه های

کوچک تر، کلماتی مانند هوالقاصر، هوالقدیر، هوالراجی، شفیع و

لقاب مذهبی نمایان است. مشخصه اصلی مهرهای این افراد

(صاحب منصبان، شاهزادگان، اشراف و...) زیبایی مجموعه کار و

ترکیبات قدرتمند و جدی در طرح و نقش است. چون بعضی افراد

دارای مهرهای گوناگون نیز بوده اند طبیعتاً با شکل های گوناگون

ساخته شده و در دسته بندی های متفاوت جای خواهند گرفت.

○ مهرهای طبقات متوسط (تجاری، خوانین، پیشه وران و افراد

شاخص محلی) غالباً بیضی، مربع، گهگاه دایره یا خط، طرح و

نقش متوسط همراه است. خط اغلب آنها نستعلیق و حاشیه ای

معمولی دارند، شاید بهترین مهرها را در شهرهای بزرگی چون

تهران، مشهد، اصفهان، شیراز و تبریز می ساختند و در نتیجه

امکان دسترسی و صرف هزینه برای آنان مقدور نبوده است.

مشخصه ی عمومی این مهرها، سادگی و پرهیز از القاب

انتسابی است که موقعیت اجتماعی چنین امری را ایجاد کرده

است. نوشته های متن این مهرها تا حدودی به مشاغل که

داشته اند را اشاره می کند مانند معین التجار، ضیاء دفتر، سردار،

مدایح نگار، صنیع التولیه، عکاس باشی و...

○ همچنان که می دانیم در دوره مورد بحث، نظام سنتی

ارتباطات اجتماعی و شیوه معیشتی و حقوقی، شرایطی را

به وجود آورد که روحانیون به عنوان قاضی مرضی

الطرفین در معاملات و قراردادهای مختلف، شاهد امین

و مورد اعتماد مردم شدند، و محاکم نیز یا حضور آنان رسمیت می‌یافت، هم اکنون مانند گذشته محضرهای عقد، ازدواج و طلاق همچنان و به طور سنتی در اختیار این گروه اجتماعی است، به همین دلیل در حاشیه بسیاری از اسناد این دوره، مهرهای روحانیون به عنوان شاهد و تأکیدکننده سند وجود دارد، این مهرها که صاحبان آنها غالباً از سادات محلی هز شهر و دیار بوده‌اند، غالباً به شکل بیضی بزرگ یا مربع با خطوط نستعلیق یا نسخ و ثلث آمیخته‌اند، متن عربی و یا فارسی آنها که اسامی خود را با ترکیبی موزون و با ارتباط به مضامین مذهبی القا کرده‌اند و یا قسمتی از آیه‌ای را آورده‌اند، نشان‌دهنده ارتباط و اعتقاد یک گروه اجتماعی خاص به موضوع مورد علاقه خود است. نوشته‌هایی مانند یا محمدباقر ادرکنی، عبدالراجی محمد الهادی، انافتحنا لک فتحاً مبیناً، یا باقر العلوم، ابوطالب الموسی الحسینی و نمونه‌های فراوان دیگر نشان‌دهنده استفاده این وسیله در مدارک مستند اجتماعی است که کاربرد آن ارزش قانونی و شرعی به آن مدرک بخشیده است.

○ به دلیل موقعیت اجتماعی ضعیفی که زنان در این دوره داشتند، مهرهای مخصوص زنان به ندرت دیده می‌شود چرا که امور مربوط به کار و زندگی، تجارت و سیاست به طور کلی در اختیار مردان بود. تنها تعدادی از زنان و آن هم از طبقات مرفه اجتماعی از سواد خواندن و نوشتن برخوردار بودند و بالطبع پاره‌ای از آنان مهرهایی مخصوص خود داشتند که در مواردی مانند اسناد سهم‌الارث یا معاملات املاک که شریک برادران و خواهران خود بودند، به عنوان خریدار یا فروشنده کنار این اسناد را مهر کرده‌اند. مهرهای آنان غالباً بیضی، دایره یا گلابی شکل بودند و جزء مهرهای متوسط به حساب می‌آیند.

○ در بین افراد پایین‌تر جامعه مهرها، فراوانی و طرح و نقش بیشتری دارند، تک چهره‌های عمومی که گاه با شکل کلاه و لباس آنها ظاهر شدند (کلاه نظامی، علامت‌های روی لباس‌ها و...) تنوع تازه‌ای در ساختار مهرهای این دوره به وجود آوردند. در بین این مهرها به نقش‌های مختلف حیوانات و گیاهان و ترکیب آن با نوشته برمی‌خوریم قطعاً معروف‌ترین این حیوانات شیر است که به صورت شیر یا شیر و خورشید با شکل‌های مختلف ظاهر شده است. قدرتمندی شیر و ارتباط آن با اعتقادی مذهبی و بعداً دولتی شاید عمده‌ترین دلیل علاقه‌مندی به این حیوان و نقش آن باشد؛ اما صاحب مهر با نقش گوزن و آهو می‌بایست شکارگری باشد که خود را منسوب به حرفه‌اش کرده است. هم‌چنین است نقش ماهی که علاوه بر نمایش یک نقش تاریخی با صید و صیادی همراه است. در پاره‌ای از مهرهای این گروه (مردم عادی و غالباً بی سواد که از مهر برای تشخیص هویت و امضاء استفاده می‌کردند) مهرهای پوزتیو (نقش یا نوشته مثبت) دیده می‌شود. این نوع ترکیب (مثبت) در مهرهای اواخر دوره قاجاریه و در نشانه‌های

دولتی، ادارات
(مهرهای پستی،
تلگراف و...) نیز رایج
شد و همزمان با آن در
برخی از آنها نوشته‌های
انگلیسی، فرانسه که نام اشخاص
یا ادارات در داخل یا بیرون مهرها
هستند ضمیمه عناوین اصلی شدند.

○ در بخش دیگری از مهرها، به مهرهایی
برمی‌خوریم که امضای دارنده‌ی آن تبدیل به
مهر شده است و مستقلاً در جای جای اسناد و
مدارک ضرب شده‌اند. مشخصه‌ی بیشتر مهرهای
این بخش همانا سادگی و ابتدایی بودن طراحی
آنهاست، چه از نظر شکل بیرونی (غالباً بیضی و مربع)
که حاشیه‌های زمخت و غیرفنی دارند و چه از حیث
نوشتار که خطوط نستعلیق ضعیف و یا تحریر نستعلیق
مانند دارند و چه از بابت تزیینات داخلی که گل‌ها و نقوش
ابتدایی از نقش گیاهان و حیوانات به نمایش درمی‌آیند. اگر
در مهرهای اشرافی که همه این موارد در حد اعلا‌ی هنری
هستند و آیه‌ها یا کلام مذهبی در قالبی هنرمندانه آرایه
شده‌اند، در این گروه، تنها انتساب اشخاص را به اسم هایی که
نام ائمه یا بزرگان دین هستند و نام شخص دارنده نیز می‌باشند
به چشم می‌خورد. مانند: یا حسین و غلام حسین برای حسین،
عیدرضا برای رضا، یا امام محمد باقر برای محمد یا باقر و... با
دیدن اثر این مهرها اسامی افراد دارنده (نام‌های انتخابی آنان) نیز
جلب توجه می‌کنند. نام هایی مانند: شنبه، یکشنبه، دوشنبه،
پنجشنبه، جمعه، رمضان، محرم، صفر و یا اسامی قدیم ایران مانند
بهرام، سهراب، اسقندیار، گیو، رستم، فرخ، جمشید و... که حاکی از
فرهنگی است که از آن متأثر هستند. فرهنگ مذهبی اسلامی، و
ایرانی که دلالت بر سنت مذهبی و ریشه‌های ملی (شاهنامه‌خوانی)
دارد.

○ در لابلای تصاویر به جای مانده از مهرهای این دوره که گاه به
طراحی هایی برمی‌خوریم که از نظر فرم و ترکیبات گرافیکی بسیار
قدرتمند هستند، تداخل استادانه نوشته‌ها و بداعت و تازگی نوع نگاه
به خط و تزیینات و گاه ترکیب با تصویر به آنها ارزشی هنرمندانه
بخشیده است. در اواخر این دوره ورود عناصر دیگری مانند، برگ
زیتون و تزیینات مشابه تنوع جدیدی به مهرها بخشید، در ادامه
این تنوع هم چنین به مهرهایی برمی‌خوریم که از تکرار و ترکیب
کلمه مورد نظر شکلی ساخته شده است.

با این نحوه نگرش و با توجه به موارد مصرف و کاربرد این نقش
(مهر) و فراگیر شدن آن در امور اجتماعی، جای هیچ‌گونه
تردیدي برای اتصال این مهرها با نشانه‌ها (آرم)های امروز
نمی‌ماند.

همچنان که فرهنگ و هنر دوره قاجاریه (به دلیل نزدیکی
دوره‌ای که در آن زندگی می‌کنیم) تأثیر دائمی و فراوانی بر
آداب، زندگی و فرهنگ مردم به جا گذاشته است، مهرهای
این دوره نیز از لحاظ کارکرد با نشانه‌های امروزی قرابت
بیشتری دارند؛ و این نزدیکی به خاطر فراوانی کاربرد آنها
در طبقات مختلف اجتماعی است. همان عاملی که آنها
را به گرافیک پیوند می‌زند